

ISSN 0235-7941

1995 5-6
ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В НОМЕРІ:

- Віват, Франціє!
- Ситуація постмодерну
- Арістотель — Маркс: природа соціального феномена
- Ж.-П. Сартр: Буття і Ніщо
- Богобудівники і богошукачі: конструювання чи пошук Бога?
- Криза сенсу в сучасному світі
- Втрачена парадигма: природа людини
- Під сигнатурою Софії

ДІМ ЖИТТЯ

Марк Оже

КРИЗА СЕНСУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ¹

Розмову про стан сучасного світу ініціює банальне визнання: перебіг подій щодня підкидає нам приклади і локальних, і глобальних криз. Протиставлення багатого і бідного світів, яке можна приблизно звести до опозиції “Північ — Південь”, демографічний ріст, усіма наслідками якого ми не можемо керувати, небезпека, яка то тут, то там перетворюється на реальне насил-

---

¹ Лекція, виголошена в Університеті “Кієво-Могилянська академія” у квітні 1995 року.

ОЖЕ Марк — президент Вищої школи соціальних наук Франції. Антрополог школи Леві-Стросса, професор. Автор книг “Сенс Інших”, “Антропология сучасних світів” та багатьох інших праць.

В нашому часописі друкується вперше.

© М.Оже, 1995

© Переклад з французької Я.Ключковської, 1995

ля, — добре показують, що ми далекі від того стану світу, коли прогрес науки забезпечує добробут, мир і гармонію для всіх.

Це відносно безсилля людської дії знаходить пояснення і виправдання у невдачах попередніх дослідів і теорій. ХХ століття з його світовими війнами, тоталітарними режимами, спробами геноциду широко проілюструвало неспроможність і наївність концепції історії як неперервної еволюції прогресу. Інтелектуальний сумнів — те, що називають кінцем Великих Ідеологій (*des grands recits*), — поглибився трагічним досвідом недавньої історії. Отже, криза кінця століття є також кризою сенсу.

У суто інтелектуальному плані можна показати, що через цю кризу стало важко мислити людство, виходячи з категорій часу і простору (складників кожної думки), мислити людські час і простір — перші матеріали людської діяльності. Термін “пост-модернізм” або “ситуація постмодерну”, використовуваний багатьма філософами слідом за Льотаром і американськими соціологами (у котрих запозичив), щодо цього є дуже показовим. Сучасність більше не розглядають як досягнення еволюції, поєднаної з прогресом. “Модерн” більше не є критерієм моди щодо інтелекту, чи естетики, чи одягу. Прийнятні всі стилі (крім навзаєм виключних) і не передбачено ніякого синтезу: це нагадує клаптикову ковдру.

Можна показати всі суперечності, з якими сьогодні зіткнулись історики, намагаючися розглядати час як принцип надчуттєвості або вписувати в нього принцип ідентичності. Тому в дослідженнях бере гору простір, більш звичний для антропологів. Сьогодні існує дуже багато просторових проблем: війни за кордони, проблема виходу до моря, внутрішні війни, проблеми воз'єднання (час найчастіше семантизує ідею повернення до попереднього стану).

Але звернень до простору, які переважають сьогодні, вже не вистачає, щоб гарантувати схоплення сенсу. Етнологи довго вірили, що вони можуть користуватися специфічним привілеєм — власною екстериторіальністю: витинати з широкого світу значні єдності, тобто суспільства, які ідентифікуються через культури і розглядають самі себе як цілісності, світи сенсу; а всередині них, мовляв, індивіди і групи визначають себе за

тими самими критеріями і цінностями: системами інтерпретації, даючи тим самим спостерігачеві ключ і принцип ідентифікації. Припускаю, що ця претензія ніколи не була цілком законною, принаймні, вона ілюзорна сьогодні. Бо простір більше не є тим, чим він був. Криза думки про простір повністю характеризує нашу епоху. Я б додав, що, як і кожна криза, вона може водночас нести занепокоєння і надію. Звідси я виводжу три аспекти: а) *збільшення простору референції*, б) *звуження реального простору* і в) у контексті цих двох абсолютно нових понять — проблема ідентичності, яка завжди була в центрі запитування.

Уявлення про простір є підставою для бачення сучасного світу або, краще сказати, реальність і її образ сьогодні нерозділені. Всі людські нещастя, писав Паскаль, від того, що людина не може спокійно залишатися сама у своїй кімнаті. З такого погляду, найменш нещасна людина нашого століття — космонавт, котрий побив рекорд тривалості перебування в кабіні космічного корабля і котрий упродовж сотень днів міг споглядати всю Землю одним поглядом. Отже, людина може встановити відстань між собою і всіма іншими людьми — це досвід, наслідки якого ми тільки починаємо розуміти. Що таке етнічна особливість чи національна чутливість із погляду космонавта? Оскільки сучасні технології дозволяють нам змінювати перспективу (ідея драбини, яку любив уявляти Паскаль), зазначимо, що космічне видовище могли спостерігати на телеекранах найізолюваніші мешканці найвіддаленіших селищ Землі. Людство в якомусь розумінні було для космонавта таке ж далеке, як абстракція. Але для кожного землянина він розкривав деталі свого обличчя, інтимність своєї присутності.

Уявімо себе на місці віддаленого селянина або мешканця приміської зони. Він повертається ввечері додому, вмикає телевізор, як сотні мільйонів йому подібних на земній кулі, вкритій шпичаками антен. Спадає ніч, і на екрані засвічується світ — спочатку близький, світ національної реальності, якій офіційні новини схильні надавати перевагу. Потім світ віддаленої реальності, де зовнішні катастрофи набирають вигляду двозначної невимушеності. Миготять національні чи інтернаціональні зірки політичного, мистецького, спортивного життя, котрих, подібно

до богів "Іліади" та "Одіссеї" або інших великих міфологій, мало хто знає, але всі визнають. Безперечно, цей розгул інформації можна інтерпретувати в часових термінах: не відбувається нічого такого, про що не могло би бути негайно повідомлено. Однак, ця одночасність події та інформації відносна, бо остання є вибірковою; трапляється навіть, що подія втрачає всю свою вагу, тому що про неї більше не інформують. Часто з'являється відчуття, що історія, яка лежить в основі подій, вислизає від нас, і одночасно виникає спокуса вважати її незрозумілою, а також засуджувати на ірраціональність і безвідповідальність учасників тих драм, які не є нашими. Іран, Ірак, Ліван, Нікарагуа, Ангола можуть здаватися пересічному мешканцю Сходу місцями найголовніших подій ("подійними"), історичними місцями.

Якими б дивними не були ці "осередки історії", яка то з'являється, то зникає, вони не наближаються у просторі від того, що наближаються через образ. На маленькому екрані світ звужується. Більш-менш тьмяно ми розуміємо або принаймні чуємо про те, що Уолл Стріт, Токійська біржа чи війна в Затоці здійснюють уповільнений, але вирішальний вплив на наше життя, так що кожен відчуває себе примушеним надавати сенсу великій кількості окремих подій. Отже, ми живемо в "планетарну еру" (вираз Едгара Морена з твору "Думки про Європу"), яку цілком природно описують просторові терміни. "З часу відкриття Америки, — пише Морен, — всі точки Землі дедалі тісніше зв'язані. Безперервні зворотні і взаємодії між трьох-чотирма мільярдами людей відтепер становлять глобальну сполучну тканину і фактичну взаємозалежність. Подія у кожному політичному топосі Землі (не лише в Москві, Пекіні чи Вашингтоні, але також в Ірані, Іраку, Ізраїлі, Лівані, Бразилії, Мексиці, Нікарагуа, Чилі) має майже негайний резонанс на решті планети". Цей образ ЄДИНОГО людства, всупереч різноманітності культур, є істиною, зокрема щоденного споживання: "Щоранку, — продовжує Морен, — я п'ю каву, зерна якої прибули з височин Центральної Америки чи Абіссинії, чай, який настоюється в моїй склянці, було зібрано в далекому Юннані, мій фруктовий сік було витиснуто із грейпфрутів Флориди чи

Ізраїлю. Мої сорочки з індійської бавовни було зіткано в Тайвані чи Макао. Я витираю ніс єгипетським носовичком або паперовою серветкою, яка прийшла з канадських лісів. Я слухаю новини по японському транзистору, я пишу чернетку цієї книги сибірським чи південноамериканським золотом пера ручки, я друкую її на японському Canon'і, чекаючи мого американського Macintosh'a" (с.196). Цей перелік слід доповнити нагадуванням про *всесвітній простір*, який не є цілком інформаційним чи споживацьким, проте бере участь у них обох: уявний простір, ігровий простір, за мірками якого викроєно і запрограмовано щодня наші мрії і, парадоксально кажучи, втечі від реальності. У найрізноманітніших формах і особливо у вигляді вимислу (fiction) американські телесеріали, пейзажі і обличчя стають на всій поверхні Землі аспектом повсякденного всесвіту. Вулиці Сан-Франциско більш знайомі західнофранцузькому селянинові, ніж вулиці Парижа. Не кажу вже про масовий туризм, спортивну географію з різними міжконтинентальними кубками, теле-паломництво до святих місць зі вшануванням далеких святинь. Сприймати смислообраз — значить "споживати" простір, великий простір.

Цей надлишок є приманкою. Насамперед, щодо просторів із різним статусом: подійного простору планети, який то з'являється, то зникає; простору насильства — перевтілення першого, який, здається, не має для нас сенсу, доки не загрожує нам безпосередньо, — це зворотний бік колоніального простору, покладеного завоювати і приборкати; інший простір, де ми ризикуємо зникнути; простір ринкового обігу і споживання, який охоплює два попередні і часом служить для їх приховування; нарешті, простір репрезентації (в театральній-кінематографічному розумінні цього терміну), який виводить усі інші на сцену й у формі телебачення пропонує Землі певну кількість уявних орієнтирів.

Удругоряд, надлишкове "споживання" уявного простору пов'язане зі значним зменшенням простору реального життя. Масове переселення із сіл у міста, ріст міст, демографічний вибух, міграційні рухи мають наслідком звуження реально наявного простору. Це ілюструють (різною мірою драматичної

тональності) розбудова передмість, збільшення відстані між місцем роботи і проживання, "пастка" квартир і, як результат, жахлива тіснота, відчутна і в Парижі, і в Києві, нетрі усіх видів, що оточують міста Третього світу зоною бідності, табори біженців, де туляться ті, кого війна, гніт і голод позбавили одночасно простору і майбутнього. *Поглиблюється розрив між великою кількістю уявлюваних просторів і малістю реального індивідуального.* Щодо репрезентації, збільшення швидкості переміщень разом із миттєвістю інформації, радше виявляє острівний, зменшений і обмежений характер планети, яку астронавти змогли охопити єдиним поглядом.

Звуження простору, — цей, здавалося б, несподіваний наслідок розширення просторів референції, — впливає на межі, в яких постає проблема ідентичності — як індивідуальної, так і колективної. Дорогим етнологів замкнутим світам, де земля відображає етнос, етнос — культуру і навпаки, безсумнівно загрожує руйнування. Для зручності аналізу етнолог часто перебільшував холістичний характер цих світів. Однак сучасний злам є безпрецедентним: міста населені елементами, позбавленими коріння, котрі тут повинні знайти засоби для матеріального, а також символічного життя; образи модерна (тим чарівніші, чим незбагненніші і невловніші) заповнюють найвіддаленіші місця, навіть коли ті вилюднюються. Криза колективної ідентичності невіддільна від кризи індивідуальної ідентичності: остання руйнує образ індивіда як головної складової частини мережі соціальних відносин, розташованого на перетині кривної спорідненості і матримоніального союзу, суворо визначених і закодованих локальною нормою. Весь сенс модернізації зводиться до індивідуалізації індивіда, тенденції відрізати його від єдності, де його життя черпало сенс у ставленні і через нього. Парадокс: його створюють тільки для того, щоб приховати від нього простір, на якому він міг би оцінити свою нову свободу.

І він це так добре відчуває, що з переміщення робить синонім свободи. Принцип свободи переміщення було визнано в Хельсінкі, люди навіть вважають за краще втікати з країн, де їм у цій свободі відмовляють. Але смак до швидкісних транспортних

засобів (наприклад, пристрасть до автомобілів) ще не призводить до їхньої об'єктивної корисності. Це та сама потреба простору (реального та уявного), яка штовхає натовп під час уїк-енду і до екранів телевізорів. Завдяки телезображенню світ стає доступний кожному. Але за межами світу більше нічого немає, крім зоряних війн або тиші, якої лякався Паскаль, тиші нескінченних просторів, куди, до невідомих місць призначення, ми інколи відправляємо зонди, які несуть послання для тих імагінальних, чию відповідь так хотілося б одного дня отримати з іншого місця, радикально інакшого.

Є всі підстави описувати кризу сучасного світу як кризу ідентичності. Вона бере початок одночасно з недостачі і з надлишку. Бракує часу: втрачений час важко надолужити. Інтелектуальна криза починається з того ж поняття у глобальних чи історичних масштабах: час перестає бути носієм сенсу для сучасності. Не буде (в межах цієї гіпотези) помилкою сказати, що *час помер*. Фуко висловлювався по-іншому, проголошуючи смерть людини: із суб'єкта історії вона стала об'єктом соціальних наук і, таким чином, смертною, абстрактною і включеною у виміри, які виходять за її межі — економічний ріст, демографічна прогресія, макроструктури різних порядків. Оскільки вона більше не є господарем чи продуктом своєї історії, *людина більше не буде мірою людей*.

Надлишок простору: якщо час відмирає, посилення на простір активізуються. Але досягнути колективну ідентичність, якою б локально-частковою вона не була, можна тільки, виходячи із простору, який постійно змінюється і рухається. Якщо людина взагалі більше не є суб'єктом історії, яка стала соціальною наукою, то звідси не впливає, що це стирання людини дозволяє з'являтися на палімпсесті історії збереженому образу множинного людства, розмаїтій сукупності численних відмінностей і локальних істин. Простори, де знаходять своє місце різні істини, навпаки, стираються самі; можливо, завтра вже ніщо не зможе бути зведено до свого ґрунту чи походження.

Як же воно відбувається, відколи історія сама довела релятивність усіх своїх релятивізмів? Можна шкодувати з приводу детериторіалізації суспільств, які висновували кожне для себе

незрівнянну оригінальність свого відбитку на землі, з приводу розкладання спільнот, які ідентифікували себе в закритій мережі закодованих відносин. Але безвідносно до цього руйнування, хіба не є людство спільним для всіх культур, їхньої імпліцитної універсальності, яка розкривається в негаші особливого — в деяких випадках, справді, ціною хвороби, самотності чи божевілля? Втрачений час важко наздогнати, але хіба не час у його найбільш руйнівній формі — історичній — доганяє нас, накидаючи нам образ найсамотніших людей, ніж будь-коли, але примушуючи нас переосмислити зв'язки між людиною і людьми? *Мусимо переформулювати засаду ідентичності, узгоджуючи її місце з окремою людиною*, індивідом, народження котрого ми можемо історично і культурно маркувати, але існування і необхідність котрого є абсолютними, відколи він народився. Таким чином, йдеться про права людини, притаманні, очевидно, тільки для певного історичного і культурного контексту, але які, будучи одного разу маніфестовані, набувають значення категоричного імперативу універсального застосування.

На запитання про ідентичність особистості антропологія (її я розумію не просто як університетську дисципліну, а як спосіб мислення, аналітичний і критичний погляд на інституцію та її репрезентацію, погляд, як казав Р.Барт, міфолога), безперечно, здатна якщо не повністю дати відповіді, то принаймні вказати їхню межу. Необхідність методу насамперед вимагала виділити глобальні рівні ідентифікації, яких емпіричне спостереження не виявляло з достатньою очевидністю; таким чином, антропологічну проблематику обговорювали від часу встановлення меж об'єкта: етнос, культура, клан, плем'я, держава... Інша необхідність методу вимагала віддавати пріоритет окремим рівням спостереження (бо ні етнос, ні культура, ні клан не можуть бути предметом вичерпного спостереження): очевидно, що вибір одиниці для спостереження за цих умов випереджає визначення ідентифікованої одиниці. Антропологічна традиція показала (як у територіальному, так і в соціальному плані) рівні ідентичності, відносної щодо позиції та опозиції (наприклад, одне генетичне наступництво стверджує свою ідентичність порівняно з іншими, хоча з ними складає один і той самий клан на противагу

іншим кланам). Ідентифікаційне ствердження завжди доречно, але завжди відносне.

Це поняття так само прикладається до третього рівня, якому віддає перевагу антропологія, — проблемного рівня репрезентації особистості. Саме індивідів насамперед зустрічає антрополог, чоловіків і жінок, у складі конкретної групи, яку він спостерігає. Але особиста реальність індивідуальності та загальна ідентичність групи, куди вона входить (і частково ідентичність родичів по висхідній, спадній та боковій лініях) мисляться як неперервні, оскільки індивід, як і групи індивідів, може бути ідентифікований тільки у множині, ідентичність можна зрозуміти тільки у співвідношеннях з іншими.

Антрополог не повинен дивуватися кризам ідентичності, бо напруження завжди супроводжувало цю проблему. Бар'єри, що їх час від часу споруджують, аби запобігти наслідкам ідентифікації (гетто, "завіси" і "істини" всіх різновидів) виглядають як сміхотворний бунт простору проти часу. Але ідентичність завжди бере початок у роботі часу, важливість якої антропологія визнала останніми, коли навіть історики доходили до сумніву в сенсі історії. Антропологія є завжди антропологією антропології інших — вона вивчає не суто зв'язки між людиною і людиною, а вже вироблені системи, закладені і встановлені, локальні символіки (які містять зв'язки між "я" і "я", між одними та іншими), причому ці системи і символіки не розмежовують індивідуальної та колективної діяльності; вони постулюють, що сенс передається відношенням, і тому вони надзвичайно чутливі до виникнення іншого, зовсім іншого. Яскравий приклад — християнський колонізатор на багатьох континентах. Сама природа сфери, де чинна антропологія, висуває три виміри, щодо яких можуть оцінюватися сенс і розмах кризи (чи постмодерної ситуації): символіка, ідентичність і зіткнення (букв. "зустріч").

Я зроблю висновок, наголошуючи на проблемі методу і підставах для оптимізму.

Спочатку проблема методу. Вона торкається історії і спостереження сучасності. Погляд історика є необхідно ретроспективним, але він не може виводити сенс минулого із сенсу

сучасного — цей прийом, ностальгічний по суті, буде законним тільки у зворотному випадку. Проникнення минулого в сучасне було необхідним — що дотепер заперечує невдачу спроб футурології. Але якщо сенс теперішнього не входить з усією необхідністю в минуле, то очевидно, що принаймні він там був можливий: історик має перевагу перед антропологом (котрий має справу тільки з сучасністю) — знати майбутнє свого минулого. Але на противагу цьому (антропологи добре знають) достатньо, аби майбутнє було можливим, щоб історія мала сенс. Суспільства пережили травму зустрічі з радикально іншим, могутнім і панівним, чие вторгнення не входило в попередню локальну історію. Протягом століття цьому зіткненню присвячували інтерпретації та обробки. Без цього ті, хто зазнали травми, були б виключені із світової історії — результату сили, але і сенсу.

Багато антропологів (Баландье, Девере, Лантермарі, Мюрра, Перейра де Куейроз, Ворслі та ін.) зрозуміли важливість згаданих спроб інтерпретації і “взяли на себе ініціативу” в африканських, америкоіндіанських, бразильських, океанійських контекстах. Це особливо важливо наприкінці століття, коли всі ми втягнені в рух уніфікації множинної історії, чийх ні наслідків, ні всіх передумов ми не знаємо. Тут є об’єктивна єдність, яка становить частину нашої сучасності і свідчить про те, що жодна цивілізація не має виключного права на сенс. Безсумнівно, сьогодні ми присутні при виробленні одного з “непередбачуваних синтезів”. Роман Барт, аби спонукати думати, писав у “Міфологіях”, що нові істини ніколи не є точною протилежністю старих: “Історія ніколи не підтверджує чистого і простого тріумфу протилежного над протилежним: вона демістифікує, творячи саму себе, непередбачувані синтези”.

Оптимізм має підставою те, що кожен із часом намагається думати, що історія не зупиняється на нас. Утворюються нові територіальні принципи, індивіди перевизначають себе через заново визначені відносини. Льотар 1971 року сказав: “З руйнування Великих Ідеологій... випливає те, що дехто кваліфікує як знищення соціального зв’язку і перехід соціальних спільнот до стану маси окремих атомів, запущених в абсурдний

броунівський рух. Нічого подібного, цей погляд, вважаю, затемнений райською репрезентацією втраченого, органічного суспільства.

“Я” мале, але воно не ізольоване, воно взяте у тканині відносин — складній і мобільній, як ніколи раніше. Воно завжди, молода це людина чи стара, чоловік чи жінка, багатий чи бідний, розміщене у “вузлі” комунікаційного ланцюга, хоч би найменшого. Краще сказати, розташоване у поштовому пункті, через який проходять послання, різні за природою. “Я” ніколи, навіть за найсприятливіших умов, не позбавлене влади над посланнями, які через нього проходять, регулюючи його, чи то на пошті адресата, адресанта чи референта...” Далі Лютар пише про мовленнєві практики, “удари” і “контрудари”, яких вони завдають. Треба брати до уваги, що аналіз комунікаційних мереж не звільняє від того, щоби враховувати послання.

Леві-Стросс у “Расі та історії” (1961) використав метафору гри і більш-менш вдалих “ударів” між культурами, які під час деяких історичних періодів починають (добровільно чи ні) взаємні ігри. Так, ренесансній Європі пощастило поєднувати водночас дуже давні і дуже різні традиції (грецьку, римську, германську, англо-саксонську, арабську, китайську), що збільшило її синхронні можливості синтезу, інтеграції й винахідливості. І доколумбова Америка була місцем численних культурних контактів, але недавніх і між близькими однорідними традиціями. Саме у зв’язках з іншими і в різноманітті давньої спадщини Європа черпала ресурси життєвості і дальшої гегемонії. Сучасна ситуація водночас і подібна, і відмінна. Припускаю, що виникнення нових потужностей, зокрема в Азії, пов’язане з їхньою здатністю до синтезу. Ширше, всі традиції поєднуються на землі, але там чи там нерівномірно.

Ідеал людини підходить для всіх людей. Встановити це не означає постулювати однолінійну історію, захищену від зламів і занепадів (у іншому аспекті жахи ХХ-го століття завдали серйозного удару Великим Ідеологіям). Скрамніше визнати безпрецедентну зміну в історії, яка власне завдяки їй стала світовою.

Переклад з французької Я.КЛЮЧКОВСЬКОЇ